

8 DOKLADY HRNČÍŘSKÉ VÝROBY V BRNĚ

8a Hrnčíři v archeologických pramenech

Přestože již takřka čtvrt století probíhá systematický záchranný archeologický výzkum historického jádra města Brna i jeho předměstí, nepodařilo se prozatím archeologicky zachytit doklady spojitelné s hrnčířskou výrobou z období 13. až 15. století. Teprve z pozdního 15. a počátku 16. století je archeologicky doložena přítomnost hrnčířů v jihozápadní části města. Výzkumem v letech 2015–2016 se v severozápadní části historického jádra města Brna, při ulici Veselé, podařilo odkrýt množství hrnčířského a kamnářského výrobního odpadu, a také zbytky dvou hrnčířských pecí, které lze bez výhrad za doklad hrnčířského řemesla považovat.

8a.1 Starší nálezy hrnčířských pecí v Brně

Snad první hrnčířská pec byla v Brně objevena roku 1912 sběratelem starožitností J. Slovákem. Nacházela se někde před bývalou Ferdinandovou bránou¹ a údajně z ní byly získány brněnské poháry (Nekuda 1963, 70).

Další pece byly objeveny v roce 1962 v prostoru kapucínského kláštera (obr. 1). Dvě z pecí byly archeologicky zdokumentovány, další dvě však podlely stavební činnosti. Starší z pecí² měla obdélný půdorys se zaoblenými rohy o rozměrech 3 × 1,3 m a její stěny byly dochovány do výšky 0,5 m. Dno pece bylo rozděleno středovým soklem v délce 2,4 m a šířce 0,35–0,6 m. Po ukončení jejího fungování byly topné kanály zasypány střepy různých nádob a kachlů, kromě jiných i střepy z kachlů s motivem provínilého lva (viz kap. 4e), a ve svahu nad ní vznikla pec další,³ rovněž částečně zahroubená do sprašového podloží. Její stěny však byly konstruovány z cihel a kachlů, stejně jako středový sokl. Z této pece však nebyl kromě jednoho brněnského poháru získán žádný keramický materiál. V blízkosti těchto pecí byla zjištěna ještě třetí, ze které se však dochovala jen nepatrná část topného prostoru. Přítomnost čtvrté pece byla jen konstatována (Nekuda 1963, 71–73).

Obr. 1. Indikační skica Brna z roku 1825 s vyznačením nálezů hrnčířských pecí z Veselé ulice (č. 2) a Kapucínského náměstí (č. 1).

Fig. 1. An 1825 indication sketch of Brno with marking of pottery kilns which were found in the Veselá Street (No. 2) and Kapucínského Square (No. 1).

Stručná charakteristika výrobního odpadu z pecí v kapucínském klášteře

Z popisu a skromného vyobrazení keramických nálezů ze zásepů starší pece (Nekuda 1963, 72–77) můžeme shrnout, že se jedná o vyspělou pozdně středověkou keramiku reprezentovanou skupinou redukčně pálené keramiky a oxidačně pálenou keramikou cihlových barev, která je opatřena polevou.

Běžnou redukční hrnčinu zastupují hrnce a hrnce s uchem vyráběné z keramické hmoty s příměsí slídy i bez ní, často také s poslídovaným povrchem. Okraje jsou nejčastěji ovalené, objeví se i zesílené a přehnuté, ojediněle vodorovně vyložené. Výzdoba je redukována na 1–3 žlábků v podhrdlí, objeví se i výzdoba jedním rádélkovým pásem v podobě vysokých obdélníčků či gotického písma. Džbány jsou zastoupeny exemplářem s válcovitým hrdlem a baňatým tělem.

Ve střepovém materiálu se nachází také keramika se silnou příměsí slídy v keramické hmotě, dna jsou zdobená značkou v podobě kříže v kruhu. Z redukční keramiky jsou přítomny ještě zvonovité poklice. Počet-

1 Ferdinandova brána se nacházela přibližně v místech brány Židovské, tedy ve vyústění Masarykovy ulice do ulice Bašty a Nádražní.

2 Tato pec je V. Nekudou označována jako pec č. 2.

3 Tato pec je V. Nekudou označována jako pec č. 1

nou součást náleзовého celku tvoří převážně starší typy brněnských pohárů (typ I). Zároveň se zde nepoččetně setkáváme i se zlomky pohárů II., popř. III. typu (srov. Michna 1970, 121–176).

Oxidačně pálená keramika cihlových barev se váže na hrnce, hrnečky s uchem a trojnohé pánve. V okrajové profilaci hrnců jsou zde zastoupena okružní se zvlněným okrajem a okraje ovalené. Zmíněny jsou i mísovité tvary, pokud se nejedná o trojnohé pánve.

V rámci polévaných výrobků dominuje oranžová glazura, objeví se i tmavě olivově zelená a tmavě hnědá poleva. Trojnohé pánve jsou opatřeny vždy jen oranžovou až hnědou polevou, ostatní barvy se nepoččetně objevují pouze u hrnců.

Keramiku vypálenou do cihlových barev bez glazury můžeme považovat za výrobní odpad, neboť v soudobém keramickém inventáři je tato hrnčina vždy opatřena polevou. Obdobně zlomky brněnských pohárů vypálené do okrových až oranžových barev můžeme s jistotou považovat za nepovedené výrobky. U ostatních zlomků keramických nádob bez zřetelného defektu je těžké rozhodnout, zda se jedná o odpad z výroby, nebo odpad kuchyňský.

Mezi vyzvednutým materiálem byly bohatě zastoupeny i kamnářské výrobky. Hrnčíři zde pracující se tedy specializovali jak na běžný sortiment kuchyňské keramiky, tak i na výrobu kachlů.

Přítomnost zlomků ložtických pohárů včetně ojediněle se objevující keramiky 13.–14. století naznačuje, že pec byla kromě výrobního odpadu zasypána i odpadem z okolí (Nekuda 1963, 72–78; Nekuda–Reichertová 1968, 278–282, obr. 131–132).

Starší pec byla na základě odebraných nálezů a v konfrontaci s písemnými prameny zařazena do poslední čtvrtiny 15. století, mladší pec měla fungovat na počátku století následujícího (Nekuda 1963, 78).

Do souvislosti s působením této hrnčířské dílny je dáván i nález z roku 1991 v západním rohu tzv. Trenckova křídla kapucinského kláštera, kde byla zachycena jáma s keramickým výrobním odpadem stejného charakteru, jaký byl získán z peci v roce 1962. Vyzvednuto bylo 2709 zlomků keramiky a 725 fragmentů kachlů. Převážnou část nálezů tvoří šedá redukčně pálená keramika, polévané tvary jsou zastoupeny asi z 1/9 (Měchurová 1991, 147–148).

8a.2 Nové nálezy hrnčířských pecí na Veselé ulici

Záchranný archeologický výzkum v letech 2015–2016 před výstavbou Janáčkova kulturního centra v prostoru mezi ulicemi Veselou a Besední přinesl další doklady výroby keramiky a kamnářských výrobků v prostoru historického jádra města Brna (obr. 1).

Na někdejší existenci hrnčířské výroby v těchto místech upozornily během výzkumu dvě indicie. Odkryty byly relikty dvou otopných zařízení, které svými parametry odpovídají objektům, jež byly na několika zkoumaných lokalitách jednoznačně určeny jako pece sloužící k výpalu keramiky. V náleзовém inventáři se pak podařilo identifikovat některé z fragmentů keramických nádob jako výrobní odpad. Po vyhodnocení a vzájemném propojení poznatků je možné zkoumanou situaci označit za poměrně přesvědčivý doklad hrnčířské výroby.

Z původní hmoty pecí zůstala zachována jen torza v podobě nejspodnějších partií, které byly zahloubeny do terénu (obr. 2 a 4). U jedné z pecí byla zničena rovněž značná část půdorysu (s. s. j. 021),⁴ zachovalejší relikť měl přibližně oválný tvar o rozměrech cca 1,80 × 1,40 m (s. s. j. 022; obr. 3). Vypalovací prostor byl v podélné ose rozčleněn středovým soklem o šířce 0,45 m. Obdobné parametry měla pravděpodobně i narušená pec. Změřená síla stěn pecí činila v průměru 0,15 m. Dochované segmenty konstrukcí (v podstatě základy pecí včetně dna tahových kanálů) byly utvořeny z cihel a jejich zlomků pojených okrovou hlínou (spraši). V některých případech šlo původně zřejmě o nevypálené kusy.

Vzhledem k celkovému vyhodnocení terénních podmínek lze uvažovat, že pece nebyly výrazněji zahloubeny do terénu, ale z velké části se jednalo o nadzemní objekty. Přináležející pochozí povrch se nepodařilo zachytit, zřejmě se však příliš nelišil od úrovně dokumentovaných relikťů. Z nadzemních konstrukcí se nedochovalo nic, ani výplně pecí nebyly tvořeny jejich destrukcí. Charakter výplně odpovídal spíše zásypové vrstvě. Odpovídající části archeologického souvrství byly narušeny zřejmě během úprav terénu při budování vojenských kasáren v 1. polovině 18. století. Jejich výstavba zničila také příslušné obslužné prostory pecí. U zachovalejšího exempláře se nacházel při severozápadní straně, u pece s narušeným půdorysem při jihovýchodní.

K časovému zařazení pecí poskytla terénní situace následující poznatky. Pece byly stratigraficky mladší než souvrství datované do 2. poloviny 13. až 14. století, narušeny byly výkopem jámy neznámé funkce, jejíž výplně obsahovaly keramický materiál datovatelný do období 2. poloviny 15. až 17. století. Zlomky keramických nádob ze zásypu pece s. s. j. 022 pocházely z 2. poloviny 15. až počátku 16. století (viz dále). Charakter a formát cihel z konstrukcí pecí (rozměry 27,5–28 × 13,5–14 × 7–8 cm) je v chronologii brněnské stavební keramiky řadí obecně do období středověku a raného novověku.

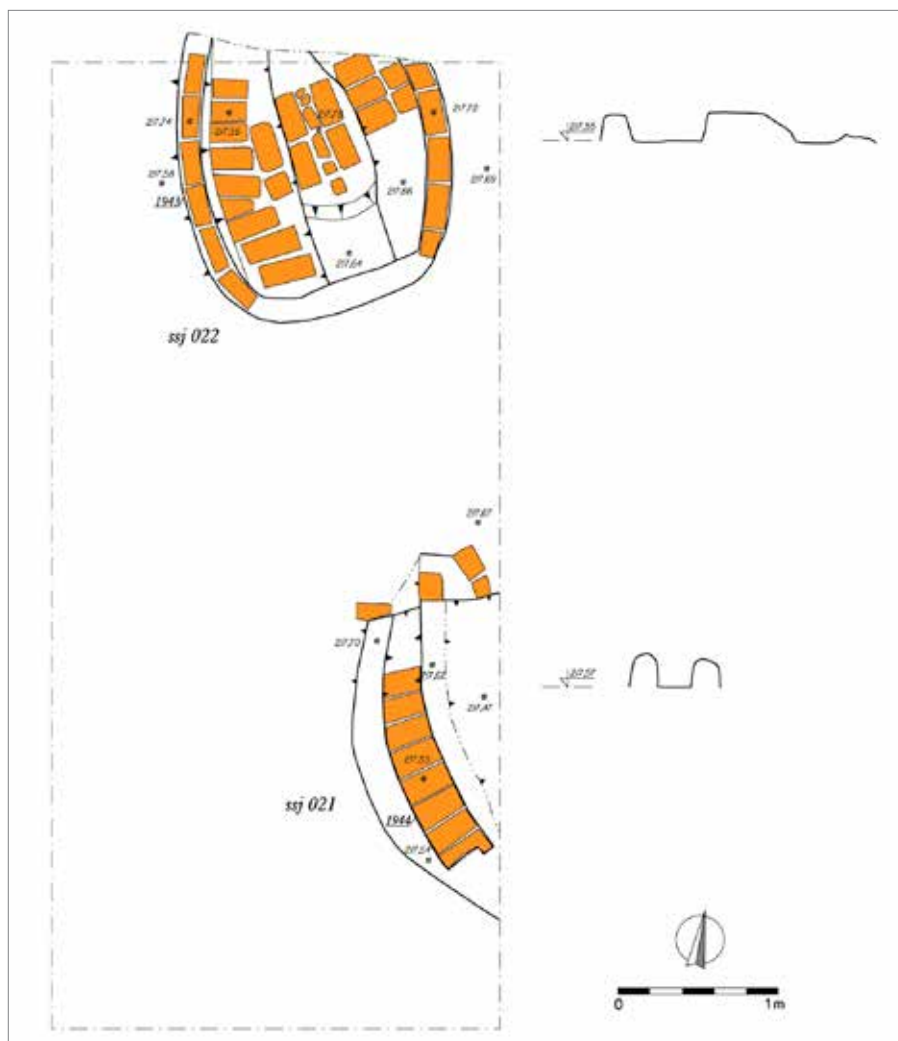
⁴ S. s. j. – svazek stratigrafických jednotek. Podle užití metodiky zahrnuje jeden svazek aktivity, které spolu souvisejí a často vytvářejí vyšší celek. Pro jednotlivé aktivity se užívá termín stratigrafická jednotka (zkratka s.j.).

Obr. 2. Pohled na pece s. s. j. 021 a 022 odkryté v terénu (foto Archaia Brno).
Fig. 2. A view of the kilns (groups of stratigraphic units 021 and 022) uncovered on site (photo Archaia Brno).

Obr. 3. Pohled na zachycenou pec s. s. j. 022 (foto Archaia Brno).
Fig. 3. A view of the kiln marked as group of stratigraphic units 022 (photo Archaia Brno).

Obr. 4. Kresebná dokumentace zachycených pecí (archiv Archaia Brno).
 Fig. 4. Drawing documentation of detected pottery kilns (archive of Archaia Brno).

S hrnčířskou výrobou byly pece spojeny jednak pro jejich morfologickou shodu s objekty keramických pecí zkoumaných na jiných lokalitách, a především díky přítomnosti zlomků keramických nádob, které byly interpretovány jako součást výrobního odpadu. Jejich výskyt se koncentroval do bezprostředního, případně blízkého okolí zkoumaných objektů, byly rovněž součástí zásypové vrstvy pece s. s. j. 022. Většina zlomků se však nacházela v druhotných polohách mladších vrstev či výplní jam. Podle klasifikačního členění moravských nálezů (Procházka 2015, 217), které bylo převzato z typologie rozpracované v německých zemích (Heege 2007) a je reflektováno také v české badatelské obci (Čapek–Preusz 2019, 321–322), by obě pece představovaly zástupce typu 2b – „ležatá jednokomorová pec se středovým jazykem“ (případně „horizontální jednoprostorová pec se středovým soklem“). Jde o typ konstrukce, která se v Čechách snad až na jedinou výjimku nevyskytuje, v podmínkách moravských nálezů se naopak jedná o poměrně typickou variantu, kterou známe z řady lokalit (např. Brno, Kapucínské náměstí – Nekuda 1963, 70–78; Kroměříž, Miličovo náměstí – Chybová 2009, 115–143; Mstěnice – Nekuda 2000, 110–112).

Pece byly objeveny ve střední části příslušné parcely ve vzdálenosti 33 m od někdejší uliční čáry. Celková terénní situace zkoumaná při archeologickém výzkumu nebyla dosud vyhodnocena, a proto nebyl rekonstruován přesný stavebně topografický vývoj jednotlivých parcel a jejich zástavby. Pece se nacházely v zadní, zřejmě nezastavěné části parcely. Původně se jednalo o dvě samostatná městiště, jejichž stavební vývoj umožňují poznatky archeologického výzkumu sledovat od počátku osídlení ve 13. století, reprezentovaného především dřevohliněnou architekturou, až do poloviny 18. století, kdy byl scelený pozemek vykoupěn pro potřeby vybudování nových vojenských kasáren. Lze stanovit hypotézu, že v době existence pecí stála v čele parcely zděná budova se dvěma dvorními křídly, která v sobě spojila dva domy někdejších městišť. Dispozice tvořila celek v podobě písmene U, přičemž jedno z jeho ramen (jižní křídlo) bylo poněkud

kratší. Vytvořený dvůr měl šířku 8 m, šířka parcely činila 22 m. Pece byly zbudovány při nezastavěném ústí dvora, kde byl zřejmě vymezen prostor spojený s vlastním procesem výpalu a souvisejícími činnostmi. K podobě tohoto pracoviště nepřinesl archeologický výzkum kromě nálezu relikvů vlastních pecí žádné další informace. Nevřešena zůstala také otázka, zda pece fungovaly současně, nebo zda byly vystavěny a provozovány samostatně v časové následnosti. Dokumentovaná situace nevyklučuje první možnost, protože mezi tělesy pecí zůstal volný prostor o šířce 1,50 m a obslužná místa (předpecí) byla navíc umístěna na protilehlých stranách. Další pece nebyly při výzkumu zaregistrovány. Pokud zde ještě nějaké byly vystavěny, nabízí se především místo v bezprostředním východním sousedství nalezených relikvů, kde byly příslušné archeologické terény zničeny výstavbou podsklepeného traktu kasáren. Dotyčná plocha má výměru 83 m² (11 × 7 m), pro srovnání dokumentované pece s předpokládanými obslužnými prostory zabraly plochu 16 m² (8 × 2 m). Pece bylo nutné chránit před nepříznivými vlivy počasí, uvažovat proto musíme o přítomnosti objektu alespoň jednoduchého konstrukčního řešení. Pro skladování topiva byl na velké parcele dostatek místa. V bezprostředním dosahu mohlo být složeno například v prostoru za severním dvorním křídlem domu, kde bylo možné v návaznosti na jeho konstrukci zřídit jednoduchý přístřešek, který by dřevo chránil před deštěm.

Vlastní dílnu s hrnčířským kruhem, kde docházelo k vytváření keramických výrobků, je zřejmě nutné hledat spíše v rámci interiéru přilehlé zástavby. Hrnčířská surovina byla pravděpodobně dovážena. Pozůstatky aktivit spojených s jejím dalším zpracováním nebo deponováním, které jsou hlášeny z jiných lokalit (např. Praha–Havrda–Matějková 2014, 29; Sezimovo Ústí–Richter–Krajíc 2001, 67, 72), nebyly při výzkumu zaznamenány. Místním zdrojem vody, která je při výrobě keramiky nezastupitelnou substancí, musela být studna (pomineme-li jímání dešťové vody). Ze zkoumaných případů přichází do úvahy jedině blíže nedatovaná studna, která byla objevena západně (2 m) od jižního křídla domu.

Dílna fungující na parcele při Veselé ulici je příkladem provozu, který byl zřízen na městišti, jež bylo součástí vnitřního města (uvnitř hradeb), což není v podmínkách českých zemí neobvyklá situace. Polohu, při které je parcela součástí domovního bloku v okrajové části města v blízkosti hradební zdi, lze rovněž označit za poměrně typickou (souhrnně viz Čapek–Preusz 2019, 317, 318; Procházková 2015, 221, 222). Ostatně stejný případ představuje nález z Kapucínského náměstí.

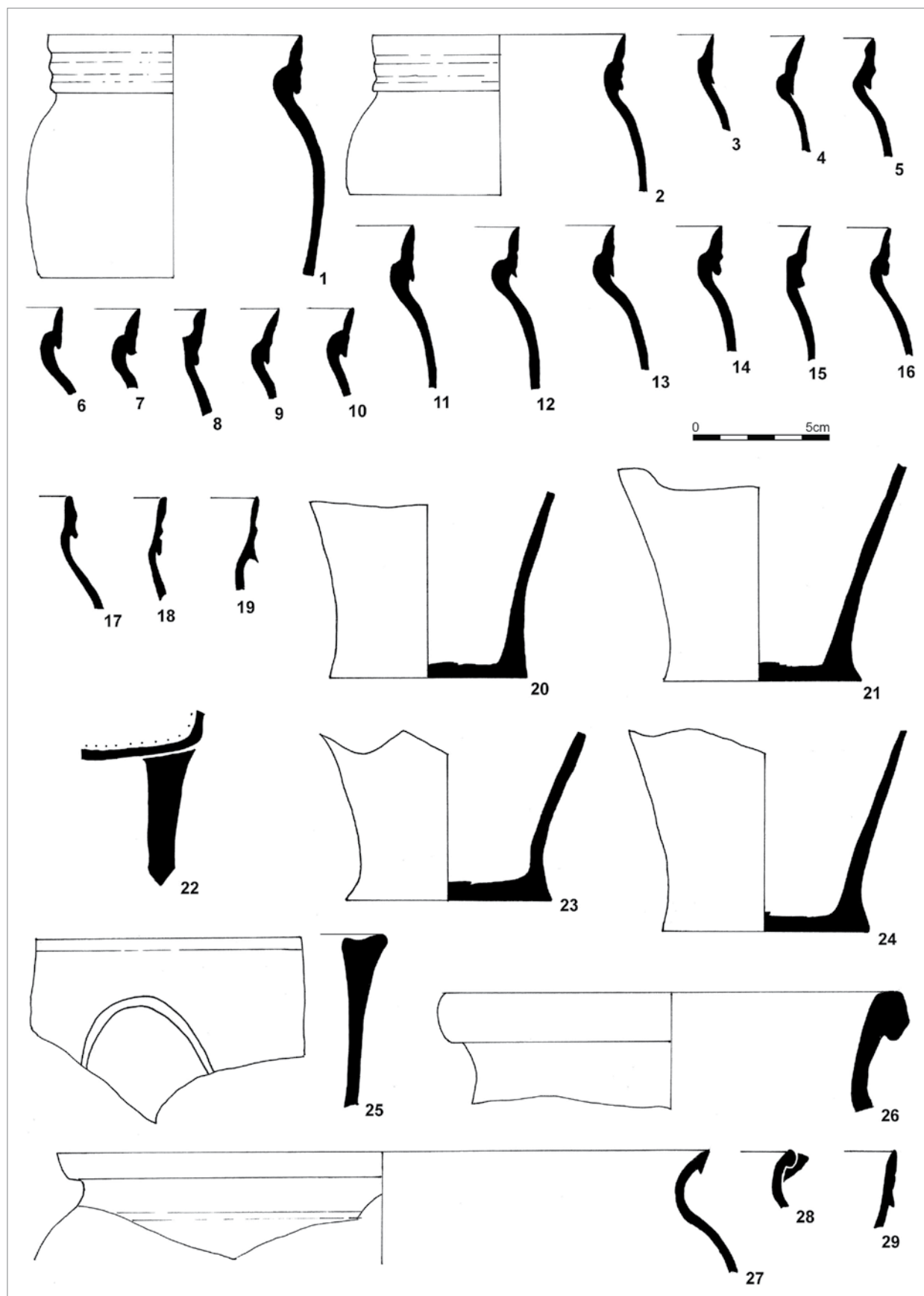
8a.3 Keramický výrobní odpad z Veselé ulice

Malé, ale i početnější kolekce keramických zlomků, včetně kamnářských výrobků spojovaných s výrobním odpadem, byly vyzvednuty ze situací svázaných výhradně s parcelou, na níž byly objeveny výše popsané relikty hrnčířských pecí. Na sousedních parcelách nebyly doklady hrnčířské výroby přítomny.

Přímo z výplně pece s. s. j. 022 (s. j. 3335) se podařilo odebrat nepočtený soubor keramiky (166 ks, 2956 g), který je z 80 % reprezentován střepy nejstaršího typu tzv. brněnských pohárů (obr. 5:1–27). Okrajová profilace se omezuje na tvary jednoduchých okruží, běžně nazývané jako manžetovité, ale pouze na jejich nízké formy (výška okraje 1,5–2 cm), které nejsou výrazně profilované. Zajímavým prvkem je majoritně se objevující výrazné vnitřní zduření okraje. Těla jsou nezdobená. U několika zlomků převážně oxidačního výpalu světle oranžové barvy nelze vyloučit, že by se mohlo jednat o výrobní odpad. V soudobém keramickém inventáři se s takto provedenými poháry totiž nesetkáváme. Podobně je tomu i u zlomků kachlů z tohoto kontextu, z nichž dva náleží k reliéfu sv. Václava ze sledované série klanění mudrců (viz kap. 4b, obr. 13). Zbylé množství pohárů je vypáleno do odstínů světle šedé barvy, vždy s příměsí drobných kamínků v keramické hmotě. Nejedná se ještě o tvrdý „kameninový“ výpal, který je typický pro většinu produkce tzv. brněnských pohárů. Dna nesou stopy po odříznutí z kruhu. Pouze u 5 zlomků o váze 33 g lze pozorovat tvrdší výpal, okraje jsou vyšší manžetovité (výška okraje nad 2 cm; obr. 5:18–19), výduť zdobena šroubovicí. Pouze ojediněle jsou zde zastoupeny zlomky hrnců, popř. džbánů ze slídivé a poslídivané keramiky, dva zlomky náleží tvaru trojohé pánve a nálevky. Reziduální příměs představuje několik zlomků keramiky 13.–14. století.

Při rozebírání pece s. s. j. 021 a přilehlých, zřejmě však mladších uloženin (s. j. 3414) byly nalezeny pouze 2 zlomky tzv. brněnského poháru a okrajový zlomek hrnce s uchem (obr. 5:28–29).

Získanou keramiku lze časově určit jen rámcově. Na základě přítomnosti pouze brněnských pohárů I. typu a srovnáním se soubory z 15. a 16. století můžeme studovanou kolekci keramiky zařadit jen obecně do 2. poloviny 15. až počátku 16. století, tedy brněnského horizontu pozdně středověké keramiky 2 (PS 2; srov. Merta–Peška 2009, 93–104; Jání 2010; Kornhäuserová 2007; Krásenská 2007; Novotný 1959; Prokopová 2013; Šmidová 2012; Sedláčková 2020, 117–119). V tomto časovém rámci se pohybuje i datování kachlové série klanění mudrců, přičemž její vznik lze přesněji vložit do závěru druhé či počátku třetí třetiny 15. století (srov. kap. 4b.1).

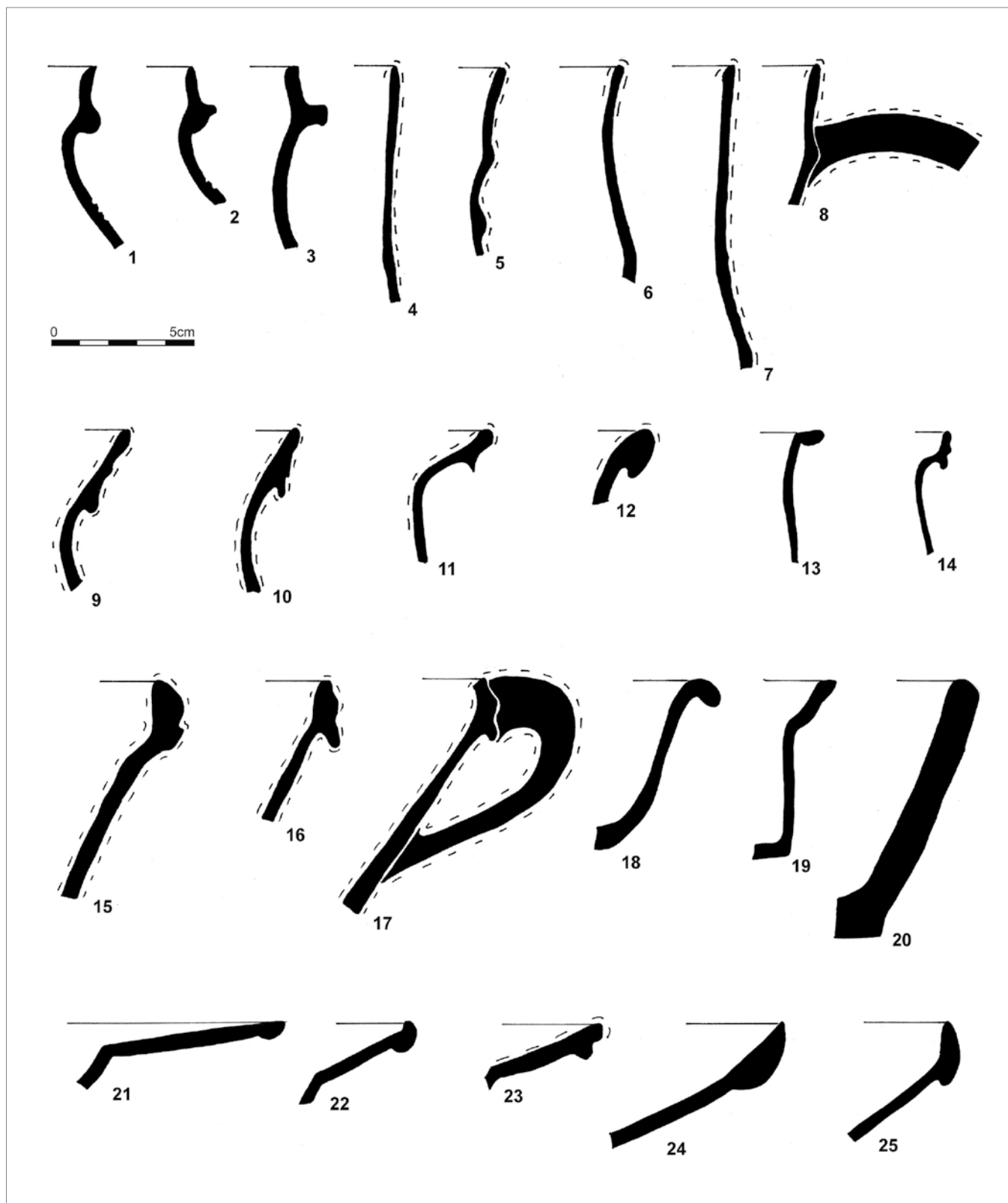

Obr. 5. 1–27: keramika získaná z výplně pece s. s. j. 022, 28–29: keramika získaná při rozebírání pece s. s. j. 021.

Fig. 5. 1–27: pottery retrieved from the fill of kiln g. s. u. 022, 28–29: pottery acquired during dismantling of kiln g. s. u. 021.

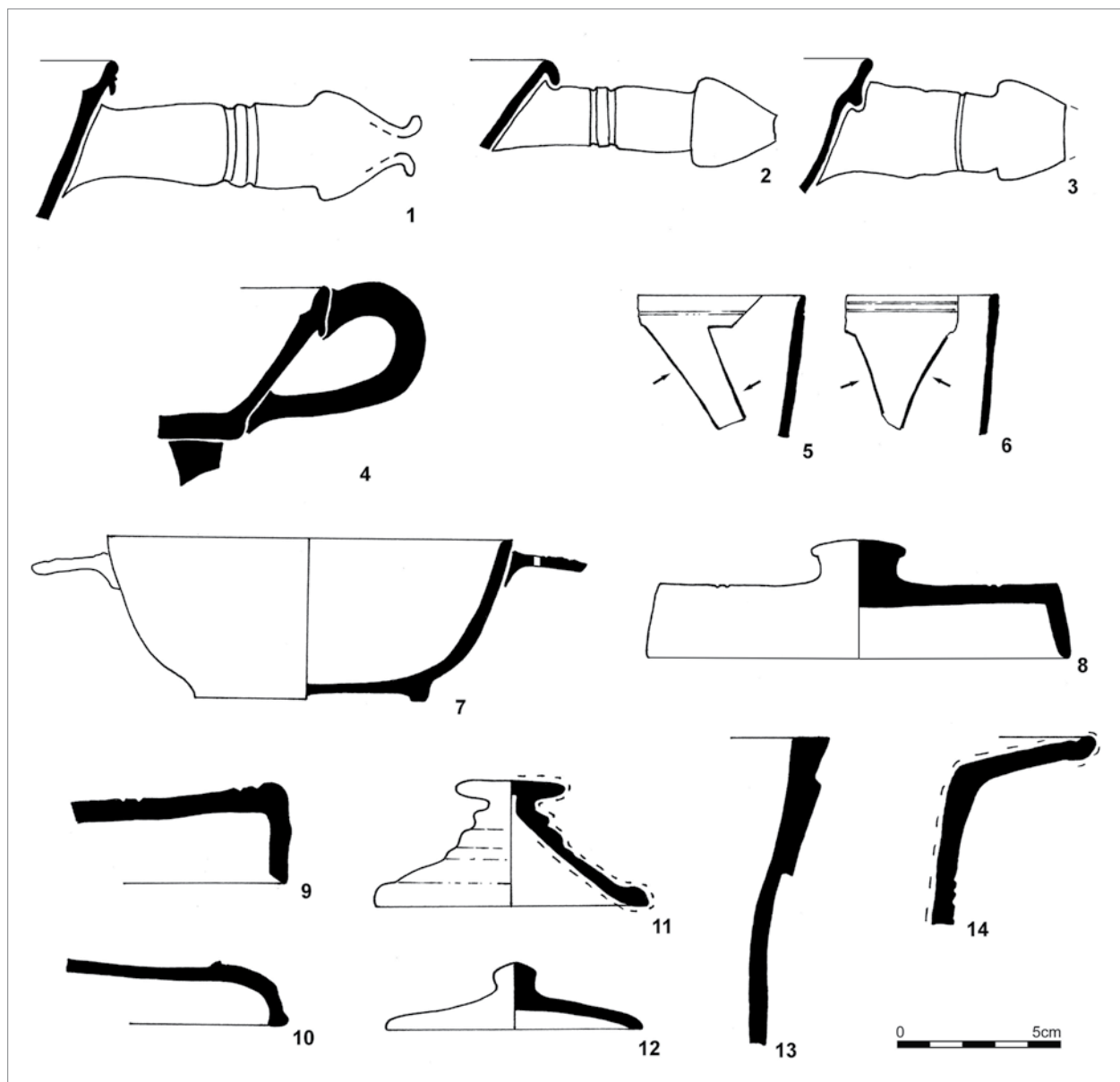

Obr. 6. Nálezy získané ze zásypu vápenné jámy s. j. 6168 indikující hrnčířskou činnost (foto Archaia Brno).
 Fig. 6. Finds retrieved from the fill of a lime pit (stratigraphic unit 6168), indicating pottery making (photo Archaia Brno).

Obr. 7. Základní tvarové spektrum výrobního odpadu ze zásypu vápenné jámy s. j. 6168. 1–8: džbány, 9–14: hrnce, 15–20: mísy, 21–23: talíře, 24–25: mísy s talířovitým podokrajím. Čárkovaná čára značí bílé nástřeplí.

Fig. 7. Basic spectrum of forms of production waste from the fill of the lime pit (stratigraphic unit 6168). 1–8: jugs, 9–14: pots, 15–20: bowls, 21–23: plates, 24–25: plate-shaped bowls with a bulge under the rim. Dashed line signifies white engobe.

Obr. 8. Základní tvarové spektrum výrobního odpadu ze zásypu vápenné jámy s. j. 6168. 1-4: trojnohé pánve, 5-6: prořezávaná mísa, 7 – šál s horizontálními uchy, 8-10: víka, 11-12: pokličky, 13 – květináč (?), 14 – nočník. Čárkovaná čára značí bílé nástřepí.

Fig. 8. Basic spectrum of forms of production waste from the fill of the lime pit (stratigraphic unit 6168). 1-4: tripod skilllets, 5-6: openwork bowl, 7 – bowl with horizontal handles, 8-10: covers, 11-12: lids, 13 – flowerpot (?), 14 – chamber-pot. Dashed line signifies white engobe.

V tomto kontextu nabízejí zajímavou výpověď také písemné prameny. V roce 1477 je ve čtvrti Veselé zmíněn hrnčíř Hans Neuholth, v letech 1479 a 1487 další hrnčíř, Hanns toppher (tab. 1). Na tomto základě, byť čistě hypoteticky, by archeologicky objevené hrnčířské pracoviště bylo možné zařadit do užšího časového intervalu, a to do třetí třetiny 15. století. Další keramický výrobní odpad byl zachycen ve stratigraficky mladších situacích v blízkém okolí peci (např. s. j. 3297 a s. j. 3304). Opět zde nacházíme nejstarší typy brněnských pohárů s manžetovitými okraji oxidačního výpalu, trojnohé pánve bez polevy, zlomky alembiku bez polevy a vysokým žárem deformované kachle, mezi nimiž dominují zlomky ze série klanění mudrců (motiv P. Maria, královna nebes; srov. kap. 4b, obr. 9). Soubor svým charakterem odpovídá kolekci získané z pece s. j. 022, tedy období 2. poloviny 15. až počátku 16. století. Je však těžké rozhodnout, zda se jedná o soudobý odpad, nebo o reziduální keramiku přimísenou do mladších situací.

Tradici hrnčířského řemesla ve sledovaném prostoru dokládá bohatý soubor výrobního odpadu vyzvednutý ze zásypu vápenné jámy s. j. 6168, která byla odkryta při zadní stěně domu stojícího v čele pojednávané parcely.⁵ Keramika, kterou lze s jistotou považovat za výrobní odpad, je oxidačně vypálená do světle cihlové, častěji světle okrové barvy a většinou postrádá glazuru. Část střepeň je pokryta bílým nástřepím (oboustranně, pouze vně i pouze uvnitř; obr. 6:5–8). Z tvarového spektra jsou početně zastoupeny džbány, větší mísy, často opatřené uchem, mísy s talířovitým podokrajím, talíře a trojohé pánve. Z dalších tvarů to jsou hrnce s uchy, šálky s horizontálními oušky s plastickou výzdobou, pokličky a víka. Jednotlivě se objeví drobné lahvičky a dózičky, prořezávaná mísa, nočník, květináč (?) a dětské hračky (miniatury trojnohých pánví, talíře a nočníku, dále šterchátka; obr. 7 a 8). K výrobnímu odpadu lze snad přiřadit i některé střepeň se vzhledově výrazně přepálenou nebo špatně přilnutou glazurou.

Vedle výrobního odpadu byla vápenná jáma zasypána i užívanou stolní a kuchyňskou keramikou, byť nemůžeme zcela vyloučit, že u některých zlomků se také jedná o výrobní odpad. Vedle zakuřované keramiky s příměsí slídy i bez ní, která je v souboru zastoupena hrnci, hrnci s uchy, poklicemi a džbány a tvoří cca 1/4 souboru, je to především oxidačně pálená keramika světle cihlové, častěji světle okrové barvy, která je většinou opatřena glazurou. Tato keramika je v souboru zastoupena hrnci s uchy, džbány, kónickými mísami s uchem, mísami s talířovitým podokrajím, talíři, trojnohými pánvemi, nočníkem a pokladničkou. Barevnost glazur se nejčastěji pohybuje v odstínech zelené a žluté, popřípadě hnědé. Základní keramické tvary, jako džbány, mísy, mísy s talířovitým podokrajím i talíře, se morfologicky shodují s tvary výrobního odpadu. Pouze u hrnců shledáváme větší variabilitu. Až na několik málo drobných zlomků zde absentují brněnské poháry. Zjištěny byly i výrobky pocházející s jistotou z mimobrněnských dílen – zlomky fajánsí a kameniny.

Stručná charakteristika tvarů výrobního odpadu ze zásypu vápenné jámy s. j. 6168

K nejčastěji zastoupeným tvarům patří džbány. Okrajová profilace se omezuje na tvary s výraznou vnější lištou a na tvary s přímými, popřípadě kalichovitými okraji, spíše ojediněle se objeví i vyšší okruží s lištou (obr. 7:1-8). Dochovaná dna, často s patkou, odkazují k tvarům s baňatým tělem, vzhledem k přítomnosti vysokých přímých až kalichovitých okrajů lze uvažovat i o hruškovitých tvarech. Tvary s okraji s výraznou vnější lištou postrádají nástřepí. V rámci užívané keramiky jsou vždy opatřeny zelenou, popř. hnědou glazurou uvnitř nádoby a vně přes její okraj.

Častým tvarem jsou i mísy. Vedle různých menších misek, snad technického charakteru, se jedná o větší mísy s okrajem ve tvaru výrazně profilovaného okruží, někdy s vnitřním prožlabením (obr. 7:15-20). Tyto mísy bývají opatřeny 1 až 2 uchy a hubičkovitou výlevkou. Zjištěné střepeň bývají pokryty bílým nástřepím – oboustranně nebo pouze uvnitř nádoby. U střepeň opatřených již také glazurou, kdy nelze jednoznačně říci, zda se jedná o výrobní, nebo již kuchyňský odpad, jsou tyto tvary opatřeny zelenou glazurou, objeví se i v kombinaci s hnědými vpijenými skvrnami. Zjištěno bylo také užití transparentní až nažloutlé glazury s hnědými a zelenými vpijenými skvrnami.

Výrazným tvarem výrobního odpadu jsou též mísy s talířovitým podokrajím a talíře (obr. 7:21-25). Okrajová profilace mís se omezuje na tvary se zaoblenou vnější lištou. Vedle zlomků s absencí bílého nástřepí bývá užívána bílá engoba sloužící mnohdy jako podklad pro rytou výzdobu. Z výzdobných motivů se setkáváme se soustřednými kruhy a soustřednými kruhy porušovanými stylizovaným květem. Na podokrají byla zachycena výzdoba hřebcovou vlnici i jednoduchou vlnovkou porušující ryté linie v bílém nástřepí a mnohé další. Talíře a menší talířky nebývají opatřeny nástřepím, aplikována je nejčastěji glazura v odstínech zelené a hnědé.

Z dalších tvarů byly zjištěny trojohé pánve. Zajímavé jsou především úchytky se zduřelým koncem, které prozatím v soudobém brněnském inventáři postrádáme (obr. 8:1-3). Z větších tvarů pochází vyšší, mírně ven prohnuté nožky, u kterých ovšem nelze rozhodnout, zda se jedná o výrobní odpad, nebo užívanou keramiku. Absence stop po opotřebení by naznačovala první možnost. U užívaných exemplářů bývá vnitřek vedle jednobarevných glazur (zelená, transparentní až nažloutlá a hnědá) opatřen často jejich kombinací v podobě užití jedné základní, do které jsou vpijeny skvrny jedné další. Spíše sporadicky byly v rámci výrobního odpadu rozpoznány hrnce. Na jejich početnější výskyt by snad mohl ukazovat větší počet zjištěných uch, která ovšem mohou patřit i džbánům. Okrajová profilace se omezuje na profilovaná okruží, okraje přehnuté a okraje ovalené (obr. 7:9-14). Část profilovaných okruží je opatřena bílým nástřepím. V rámci užívané keramiky dominují hrnce s uchy a okraji zavlnitými, ovalenými, ale i v podobě nízkých okruží. Převažuje na vnitřek nádoby aplikovaná glazura zelená a její různé odstíny. Objeví se i exempláře s téměř bezbarvou tenkou vrstvičkou glazury uvnitř nádoby a silnější vrstvou zelené glazury na okraji. Zjištěny byly i hrnce s glazurou aplikovanou jen na okraji nádoby. Tvary hrnců v rámci výrobního odpadu a užívané keramiky se shodují minimálně, což může být způsobeno jejich málo početnou přítomností v rámci výrobního odpadu.

Ve výrobním odpadu jsou zastoupeny i malé kónické pokličky, někdy taktéž s bílým nástřepím (obr. 8:11-12). V rámci užívané keramiky nebyly zjištěny. Z jiných brněnských souborů víme, že bývají opatřeny zelenou, popř. hnědou glazurou na vnějším povrchu.

Zajímavým tvarem jsou víka (obr. 8:8-10). Ta bývají někdy opatřena středovým knoflíkem, mohou být zdobena soustřednými žlábkami, objeví se i výzdoba seříznutím hrany přechodu těla v okraj. Nebylo zachyceno užití bílého nástřepí. Ze soudobého inventáře je v Brně prozatím neznáme.

V několika exemplářích byly zjištěny i šálky s horizontálními oušky s plastickou vegetabilní výzdobou nebo výzdobou v podobě maskarona a dvěma otvory (obr. 8:7). Bílé nástřepí nebylo použito. Známé exempláře z jiných brněnských souborů jsou opatřeny zelenou nebo hnědou glazurou.

⁵ Soubor čítá přibližně 3379 zlomků keramiky a několik desítek zlomků kachlů a další běžný odpad (stavební keramika, zvířecí kosti, železné předměty). Soubor nebyl prozatím podrobně zpracován a vyhodnocen. Z tohoto důvodu jsou charakteristiky získaných nálezů nastíněny pouze v základních rysech s cílem poukázat na možnou hrnčířskou činnost na lokalitě.

Další tvary výrobního odpadu byly zachyceny jen v jednotlivých exemplářích (prořezávaná mísa, drobné lahvičky a dózičky, nočník, miniatury trojných pánví, talířku, nočníku a štěrchátka).

S hrnčířskou výrobou, resp. s procesem výpalu v peci jistě souvisí i více než 100 zlomků keramických plátů, které pravděpodobně sloužily k prokládání jednotlivých vrstev keramických výrobků v peci (obr. 6:2–4). Zachyceny byly i podkládky pod keramické výrobky (tzv. stojky – 3 v podobě jehlanu na kruhové podstavě) a dva válcovité distanční sloupky (obr. 6:1).

Užívanou stolní a kuchyňskou keramiku ze zásypu jámy můžeme na základě analogických kolekcí z Brna (Procházka 1989, 55–59; Himmelová–Procházka 1990, 127–162; Loskotová 1997, 309–313; Staňková 2008), ale i srovnáním s mimobrněnskými soubory (Pajer 1982; Blažková 2016, 283–320) zařadit obecně do 2. poloviny 17. až 1. poloviny 18. století. Tuto dataci podporují také nálezy několika zlomků fajánsi, mezi kterými vyniká zlomek střepu s kobaltovým mramorováním. Tato výzdoba se na habánské keramice objevuje na přelomu 17. a 18. století a je spojována se západoslovenskými výrobky (srov. Kudělková–Zeminová 1961, 32–33; Kalinová 2017, 49). Pro toto časové zařazení svědčí i nálezy několika zlomků bohatě zdobeného kameninového džbánů s kobaltovou, místy tmavě fialovou až hnědou glazurou, jehož původ můžeme hledat v oblasti Dolní Lužice, kde se tyto výrobky objevují zvláště od 2. poloviny 17. a v 18. století (Horschik 1978, 295–362; Gaimster 1997, 293–294; Krabath 2012, 57–60, 114). Také získané zlomky a torza kachlů časově svou výzdobou korespondují s pozůstatky novověké kuchyňské a stolní keramiky, ze stejného kontextu však pochází i část torza pozdně středověké negativní formy k výrobě kachle ze série klanění mudrců (viz kap. 4b, tab. 1, K6), jehož druhý zlomek byl nalezen v s. j. 6122. Nepočtené zlomky skla také náleží již čistě baroknímu období závěru 17. až 1. poloviny 18. století.⁶ Bez zajímavosti jistě není ani již zmíněná absence brněnských pohárů, jejichž vyznívání je patrné v souborech kolem poloviny 17. století (Himmelová–Procházka 1990, 147).

Tvarové spektrum užívané stolní a kuchyňské keramiky získané ze zásypu vápenné jámy se v základních rysech shoduje s tvary zjištěnými ve výrobním odpadu. Teprve podrobné zpracování získaných nálezů by mohlo ukázat, zda se jedná o soudobý odpad, nebo o keramiku, která se do jámy dostala například ze starších situací v okolí. Svým charakterem stejný výrobní odpad byl totiž získán i z dalších kontextů na zkoumané parcele. Předpokládaná hrnčířská dílna zde musela s jistotou fungovat před polovinou 18. století. V letech 1726 až 1735 začala být ve sledovaném prostoru totiž stavěna vojenská kasárna, která byla následně rozšířena o Nová kasárna v letech 1751–1753 (Dřímál–Peša 1969, 157; Kuča 2000, 67–71, 84). Lákavé spojení opět nabízejí písemné prameny. Na dnešní ulici Veselé (tzv. zadní Veselá) je v letech 1677–1683 uváděn hrnčíř Wentzl Püffel a v letech 1680–1684 Jakob Riekard (tab. 1). Také v tomto případě se jedná pouze o jednu z nabízejících se možností.

Kachlový materiál byl v rámci výzkumu získán z řady stratigraficky souvisejících kontextů, datování jednotlivých exemplářů se však v některých případech posouvá pod spodní limit stolní a kuchyňské keramiky dílčích nálezových souborů. Je založeno na analogických nálezech, především z brněnských lokalit, výtvarném zpracování reliéfu, poplatném dobovým slohovým standardům a morfologicko-technologickým specifickým.

S aktivním obdobím pozdně středověkých pecí lze spojit defektní odpad z kachlové výroby včetně dvou torz negativních keramických forem (s. j. 6122, 6168, 19136) v řadě stratigraficky navazujících jednotek. Kromě zmíněných forem jsou v nálezovém souboru zastoupeny i zlomky a torza kachlů ze série klanění mudrců, rytířských kamen, turnajové scény i motivu provinilého lva. V primárním uložení se patrně nacházel kachlový odpad v s. j. 16185, ze které pocházejí deformované a přepálené zlomky kachlů všech výše zmíněných sérií. Podobně intenzivní znaky výrobního odpadu nese kachlový materiál ze s. j. 9318 a 19136, přičemž společným znakem všech těchto kontextů je absence raně novověkého kachlového zboží. To převažuje v kontextech 6168 a 6122, v nichž se kombinuje se zlomky pozdně gotických sérií. Ty se už neobjevují v kontextech 6102 a 6294 s početnějšími nálezy tzv. mozaikových (tapetových), zeleně glazovaných kachlů a jejich složitěji profilovaných nároží, stejně jako vícebarevně glazované zlomky reliéfních kachlů, které lze vřadit až do pokročilého 17. století. Široké časové rozpětí se pojí se s. j. 20208, odkud pochází zlomek kachle s dračím řádem Zikmunda Lucemburského (viz kap. 4a) z počátku 15. století. Na opačném konci datační linie leží kachel z renesanční série biblických hrdinů s vyobrazením Samsona (Loskotová 2021).

8b Hrnčíři v písemných pramenech města Brna do roku 1709

I když hrnčířské řemeslo přináší k nejstarší řemeslné výrobě, nepatřilo v rámci struktury městského hospodářství středověkých a raně novověkých měst (královských i poddanských) do tzv. silných ani slabých řemesel, ale do tzv.

⁶ Za časové zařazení nálezů skla patří náš dík PhDr. Hedvice Sedláčkové, CSc.

ostatních řemesel (Janáček 1961, např. 190, 211). Mezi ostatní řemesla řadíme v samotném Brně např. cihláře, sklenáře, z tzv. drobných výrobních skupin provazníky, svičnický, lojovníky, voskaře, ale také pergameníky, kostkaře a později i výrobce karet. Z řemesel, která v dnešním slova smyslu chápeme jako umělecká, to byli především iluminátoři a malíři.

Pro stanovení úrovně ekonomiky v tom kterém městě není rozhodující počet jednotlivých řemeslníků, vykonávajících určité řemeslo, ale počet řemeslných specializací (cechů) (Jordánková–Sulitková 1994, 18). Ačkoli v Brně se základní struktura městské řemeslné výroby od středověku neměnila (Sulitková 1984, 76–82; Jordánková–Sulitková 1994, 19–20), v předbělohorském a pobělohorském období docházelo k poklesu výrobních specializací (Jordánková–Sulitková 1994, 24–25).

Městská řemesla se v Brně organizovala do sdružení již od poloviny 14. století a od 70. let téhož věku pak začal platit i tzv. přímus, čili povinnost „být organizován“, protože výhradně výrobky cechovních řemeslníků byly považovány za regulérní. Naopak ti řemeslníci, kteří se nestali členy cechu, ale chtěli své výrobky odbývat v okruhu městského milového práva, byli deklasováni jako tzv. fušeři. Vnitřní cechovní pořádky (alternativně zvané statuta či artikule) schvalovali zvolení konšelé zasedající v městské radě (výjimečně také panovník; Jordánková–Sulitková 1994, 17–18; 2020, 86–92). Pro některé cechy sice nemáme dochována cechovní statuta, ale jejich existenci stvrzují starší i mladší prameny, což se týká i námi sledovaných představitelů hrnčířského řemesla.

8b.1 Písemné prameny

Zpracováním hlíny se zabývalo několik řemesel. Přípravu základní suroviny prováděli hlináci. Ti na hliništích nejdříve hlínu nakopali, následně zušlechtovali (tlačení a šlapáním) a pak rozdělovali na rozličné druhy polotovarů pro další zpracování. Výrobu cihel z hlíny zajišťovali cihláři, různé druhy keramických výrobků, mezi něž patřily i kamnové kachle, tvořili hrnčíři. Spíše sporadicky se v písemných pramenech objevuje i označení kamnář, preferující specializaci výrobců kachlů v rámci hrnčířského řemesla.

V městských středověkých písemných pramenech tak máme vedle cihlářů doloženy i hrnčíře včetně kamnářů. Samotné cechovní artikule brněnských hrnčířů se nedochovaly. Přítomnost prvních hrnčířských řemeslníků ve městě dokládají strohé zápisy v knihách městské finanční správy. V Archivu města Brna se nacházejí úřední městské knihy již od roku 1343. Středověké knihy městského hospodářství jsou dochovány ve vzácné celistvosti, a navíc s kontinuálním pokračováním v raném novověku. Pro středověk jsou to berní knihy včetně berních rejstříků a komorních počtů a ze sklonku středověku rejstříky radních počtů (Sulitková 1998, 33–36, 55, 69; 2004, 126–127, 136–155). Občasné zmínky o brněnských měšťanech či obyvatelích hrnčířské profese lze též nalézt, a to od počátku 16. století, v dochovaných knihách nesporného soudnictví, tedy v knihách testamentů, přijímání měšťanů, rychtářských knihách či v knihách korespondence (Sulitková 1998, 37–41, 91–99).

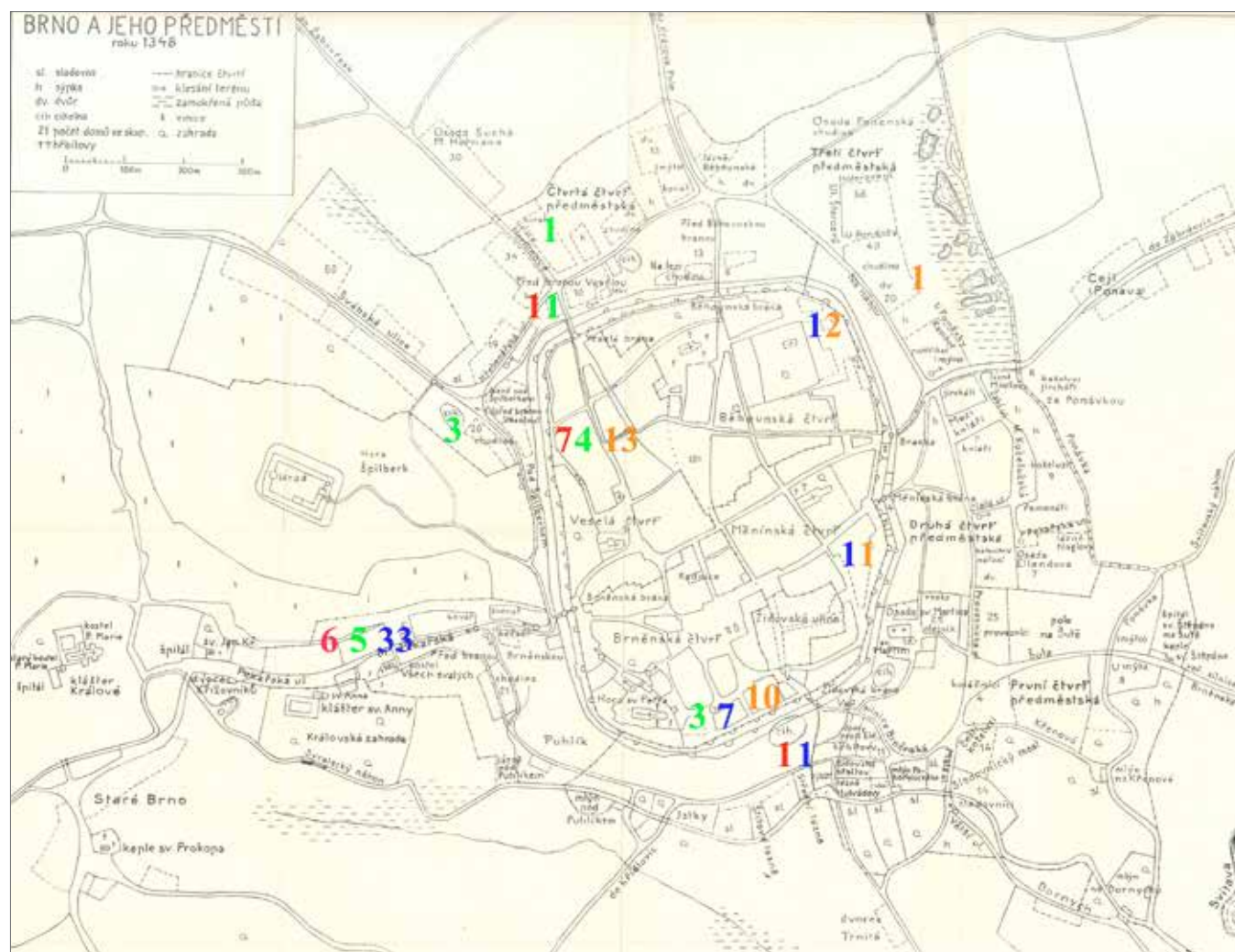
Královské město Brno, vyvíjející se v plně institucionalizované středověké město v průběhu 20.–40. let 13. století, mělo dotvořenu základní osnovu vnitřního města a blízkého předměstí v návaznosti na konfiguraci terénu již ve 30. letech 13. století. Vnitřní město tak bylo od prvopočátku rozděleno na čtyři čtvrtě – I. Brněnskou, II. Veselou, III. Běhounskou a IV. Měnínskou (obr. 9). S příchodem cizích kolonistů vznikla v Brně i židovská osada. V letech 1268 až 1454 zde usazení Židé obývali prostor mezi Měnínskou a Židovskou branou, v tehdejší Židovské a České ulici (část dnešní dolní Masarykovy a Josefské). Osada s vlastní správou patřila mezi největší na Moravě (Grünbaumová 2007, 50–54). Pokud jde o zachycení předměstského osídlení v nejstarších berních pramenech, to je opět členěno do čtyř čtvrtí, které však topograficky svým pořadím nenavazují na čtvrti městské (obr. 9). Základní struktura uliční sítě v intravilánu i extravilánu, jakož i její pojmenování, byly tedy v Brně ustáleny už ve 14. století (Mendl 1935, úvod, 60, 116–119; AMB, rkp. č. 39). Dvě pozdější berní knihy z 15. století, založené v roce 1442 a 1477 (AMB, rkp. č. 8 a 9), uvádějí jen názvy předměstských, a nikoli vnitroměstských ulic. Do berních knih se pojmenování ulic v intravilánu vrací až s další berní knihou založenou roku 1509 (AMB, rkp. č. 10).

8b.2 Brněnští hrnčíři

První doklady o nejmenovaných hrnčířích (z let 1345–1347) uvádí nejstarší berní kniha založená písařem Janem, a to v II. městské čtvrti, tamtéž je k roku 1348 zapsán již jménem jistý „Merbotto figulus“. Další hrnčíři (ollator, figulus, lutifi-

gulus, později haffner, töpfer) uvedení včetně svých jmen jsou doloženi v letech 1350–1365 pouze mimo hradby (Mendl 1935, 55, 67, 102, 175, 239, 397). Již k roku 1377 jsme informováni o tzv. hrnčířském trhu, který klademe do západního výběžku dnešního Zelného trhu. Jak městští, tak předměstští hrnčíři zde mohli nabízet své zboží ke koupi v době denních trhů (Procházka 2013, 546–547; k brněnským hrnčířům též Procházka 2013a, 280–285)). Berní rejstříky z přelomu 14. a 15. století připomínají hrnčíře rovněž jen mimo hradby města (Urbánková–Wihodová 2008, 160, 327, 323, 324, 280, 426, 708, 645). Navazující berní rejstříky z roku 1432 uvádějí další tři hrnčíře. Jana Tewfla (Teufla) v I. čtvrti a dva stejnojmenné řemeslníky (Jiří) před hradbami (AMB, rkp. č. 21, f. 6r, 54v; 22, f. 39v).

Berní kniha založená roku 1442 notářem Václavem z Jihlavy byla v platnosti celých třicet let. Poprvé byla do tohoto typu pramene zanašena statuta a nařízení městské rady (Sulitková 2004, 150). Jelikož kniha byla, stejně jako ve 14. století, vedena topograficky, lze domy poplatníků, u nichž byla uvedena i povolání, lokalizovat alespoň do čtvrtí. V intravilánu tak vlastnili dům dva hrnčíři – v I. čtvrti Bartoloměj a v II. čtvrti Jan Swab, který měl připsánu i dávku z řemesla. Na předměstí lze podchytit tři řemeslníky: na ulici Švábka Mikuláš a Janka, kteří však neodvedli žádný finanční obnos na lozuňku, a na Pekařské ulici dalšího Mikuláše, jenž zaplatil poplatek jak z domu, tak z řemesla (AMB, rkp. č. 8, f. 13r, 32r, 104v, 105r, 106r). Před rokem 1442 zde sídlil další hrnčíř Ondřej. V berní knize je již zaznamenána jeho nejmenovaná vdova (AMB, rkp. č. 8, f. 106v). Následující berní kniha z roku 1477 byla v platnosti až do roku 1509. I zde byla zapsána mladší statuta městské rady, týkající se mimo jiné dávek z řemesel a živností (Sulitková 2004, 153). V této finanční knize nalézáme uprostřed města v I. čtvrti tři hrnčíře řádně platící ze svých domů pod Petrovem a první dva i z řemesla: Pavla Klamphela (1498), Petra (1504) a jistého Wolfganga, který byl prokazatelně k roku 1507 již mrtev. Na domě nadále

Obr. 9. Brno a jeho předměstí roku 1348 (podle Vičar 1969). Lokalizovatelní hrnčíři. 1 – 14. století; 2 – 15. století; 3 – 16. století; 4 – 17. století.

Fig. 9. Brno and its suburbs in 1348 (after Vičar 1969). Localizable potters. 1 – 14th century; 2 – 15th century; 3 – 16th century; 4 – 17th century.

sedí jeho žena Markéta, kterou lozuňkáři sice označili za „tepfarin“, avšak vedle platby z domu má připsánu dávku z obchodu, tzn. že hrnčířskou produkci jen přeprodávala (AMB, rkp. č. 9, f. 3r; 10, f. 26r). V II. čtvrti nalézáme tři hrnčíře, Hanuše Neuholtha, dalšího Hanuše a Alexeje, a čtyři řemeslníky na předměstí, z nichž tři žili a pracovali na Pekařské ulici. Jeden zdejší hrnčíř – Wolfgang (1505) – odváděl daň z domu a řemesla; u dalších tří, dvou jménem Hanuška (jeden z Jihlavy; AMB rkp. č. 23–27) a Václava, není řemeslná dávka poznamenána. Čtvrtý hrnčíř je zapsán na předměstské ulici Hartlůvka. Jedná se o Hanuše Swaba. Nelze vyloučit, že je to stejný poplatník, který je znám již z předchozí berní knihy, anebo je to jen shoda jmen (AMB, rkp. č. 9, f. 14r, 44r, 153v, 155r, 159r, 144v). Berní rejstříky z let 1479–1510 (AMB, rkp. č. 23–27) výčet doplňují ještě o dalších 5 hrnčířů, kteří se usadili před branami (Veselou, Brněnskou) a za „hradbami“. Čtvrtá berní kniha založená v prvním desetiletí 16. století, roku 1509, zvyšuje počet jménem uváděných majitelů domovních objektů do nástupu Habsburků o 8 poplatníků. Čtyři vlastnili domy v I. čtvrti (pod Petrovem, v Brněnské ulici a na Uhelném trhu, dnešním Kapucínském náměstí), stejný počet za hradbami. Tři z nich obývali domky opět na Pekařské ulici. Jeden z nich, Hanuš Wais, se nejdříve zakoupil na Pekařské (v blízkosti Brněnské brány) a pak se roku 1525 přestěhoval do vnitřního města, na Uhelný trh.

Předbělohorské i pobělohorské období je bohaté na písemné městské prameny. Vedle berních knih z let 1541, 1583 a 1634 (AMB, rkp. č. 10, 11, 12, 13) lze vytěžit záznamy o řemeslnících i v tzv. knihách přijímání měšťanů, první záznamy začínají rokem 1559 (AMB, rkp. č. 2769, 75, 76). Od konce 60. let 16. století bylo přijato v námi sledovaném období do městského společenství na 32 osob uvádějících profesi hrnčíř. Lakonické údaje v berních knihách a rejstřících lze nadále obohatit o vypovídající zápisy v rychtářských knihách z let 1542–1688, v kapitole koupě a prodeje domů (AMB, rkp. č. 1731–1842). Záznamy vlastního převodu nemovitosti obsahují jména kupujícího a prodávajícího, označení převáděného objektu (*behausung*), výslovné potvrzení platnosti převáděných vlastnických práv i na dědice kupujícího a uliční polohu prodávané nemovitosti včetně ceny a závdavku, nakonec je určeno denní datum pravidelných ročních splátek (od 3 do 30 zlatých moravských). Sporadicky doprovázejí knižní vklady poznámky o úplném zaplacení kupní sumy (při zakoupení či po řádném splacením zbylé dlužní částky). Vedle obsáhlých zápisů převažují strohé podoby zachycující pouze zaplacení splátky (někdy i s několikarokním zpožděním). Občas písař připsal při převzetí finanční sumy i jejího dalšího příjemce.

Roztříštěnost pramenů nám neumožňuje celistvější náhled na reprezentanty hrnčířské profese v městě Brně. Přesto aspoň ve dvou stručných úředních záznamech jsme informováni o zdejší kamnářské produkci díky městskému účetnictví.

Rozsáhlá pravomoc rady si vynutila postupný vznik specializovaných úřadů a podúřadů. Vesměs byly spojeny s hospodářskou správou města (mimo úřadu komorníka a hlavních účetních to byli dohlížitelé nad různými městskými podniky a zařízeními či polním hospodářstvím a chmelnicemi). A právě z úřadu komorníka (Sulitková 1999, 56, 61) se nám zachovaly v rubrikách výdajů, kam byla poznamenávána nepravidelně i výplata různých řemeslníků, kteří pracovali pro město, dvě zmínky o stavbě kachlových kamen pro „nižší“ městské zaměstnance: porodní bábu a branného. Ke konci 16. století (v úředním roce 1597/1598) byla zaplacená finanční suma 4 zlatých moravských nejmenovanému hrnčíři, jenž postavil, pravděpodobně v bydlišti městské porodní báby, kachlová kamna z celkem 140 kachlů, přičemž jeden kachel byl ohodnocen sumou 2 krejcarů (AMB, rkp. 284, f. 18v). V úředním roce 1603/1604 byl mistru Hanuši Zacharovi vyplacen menší obnos, 1 zlatý moravský a 18 bílých grošů, za kachlová kamna zhotovená pro branného před Židovskou branou. V zápisu se uvádí i počet kachlů, tentokrát 90 kusů, z nichž šest kachlů bylo ohodnoceno sumou ½ groše (AMB, rkp. 289, f. 17v). Z těchto dvou stručných záznamů lze usuzovat, že velikost a kvalita obou kachlových kamen byla různá, případně že ocenění keramických produktů záviselo na poptávce.

Hospodářská politika každého města musela být pochopitelně zacílena k odbytovým možnostem jednotlivých řemesel. Řemeslné výrobky se mohly prodávat na denních trzích. Prodej místních výrobků se pravděpodobně realizoval více dní v týdnu, nemuselo to však být každodenně. O tzv. týdenních svobodných trzích, v jeden určený den v týdnu, docházeli kupující i ze širšího okolí. Nad správnými měrami a váhami dozírali na všech typech trhů městští zástupci i zvláštní tržní zřízení. Ti ukládali do městské pokladny vybrané tržní poplatky. Z „běžného prodeje“ se do městské pokladny dostávaly poplatky zvané *büxengeld* od prodávajících v krámcích u kostela sv. Mikuláše na Dolním trhu (dnešní nám. Svobody) a tytéž poplatky příležitostně platili i námi sledovaní hrnčíři v předbělohorském období, jejichž stánky však nejsou v početních knihách lokalizovány. Prodej keramické produkce brněnských předměstských řemeslníků pravděpodobně pokračoval na již ve středověku doloženém hrnčířském trhu; majitelé městských domů mohli navíc vystavovat své zboží i v krámcích, jež byly součástí jejich měšťanských domů. Nejvýznamnější byly výroční trhy, na něž přicházeli se širokou nabídkou výrobků i dálkoví obchodníci, mnohdy zahraniční. Konání brněnských jarmarků má dlouhou tradici, dva nejstarší spadají již do 13. století. V dalších stoletích se některé termíny trhů upravovaly, takže v předbělohorském

ském období se Brno těšilo čtyřem výročním trhům, rozloženým rovnoměrně do jednotlivých ročních údobí (Jordánková–Sulitková 2020, 100–101, 108).

8 Závěr

Archeologické situace a nálezy dokládající hrnčířskou a kamnářskou výrobu jsou vždy vítanými objevy, neboť výrazně pomáhají k poznání místní produkce. Přestože Brno patří k městům, která jsou dlouhodobě archeologicky sledována, podařilo se doposud odhalit jen dvě lokality, které můžeme spojit s činností hrnčířů a kamnářů. V 60. letech minulého století byla Vladimírem Nekudou odkryta dílna v prostoru dnešního kapucínského kláštera v jihozápadní části města, která zde fungovala v poslední čtvrtině 15. a na počátku 16. století. Teprve v letech 2015–2016 se v severozápadní části historického jádra města Brna, mezi ulicí Veselou a Besední, podařilo odhalit relikty dvou hrnčířských pecí a množství výrobního odpadu, které lze spojit s dílnou fungující zde pravděpodobně ve třetí třetině 15. století.

Závěry z archeologických výzkumů pecí na Kapucínském náměstí a na Veselé ulici lze interpretovat jako časově úzce navazující, případně současnou produkci pozdně středověkých kamnových kachlů ve dvou dílnách v intravilánu, v I. a II. čtvrti, v obou případech v blízkosti hradební zdi. Z dochovaného sortimentu vyplývá jasná orientace na odlišnou reliéfní výzdobu kachlů obou dílen s výjimkou motivu provinilého lva.

V nálezovém souboru z pecí pod Petrovem se nacházejí zlomky z nejméně šesti kachlů s tímto motivem, které se patrně spolu s dalším dostupným výrobním odpadem dostaly do výplně topných kanálů po zániku pece č. 2, činné v poslední čtvrtině 15. století (Nekuda 1963, 73, 76, 78; srov. též kap. 4e.2). Ostatní kachlové série nebyly v nálezovém souboru z Kapucínského náměstí zachyceny. Z Veselé ulice se podařilo identifikovat krom jednoho téměř kompletního torza zlomky z nejméně 26 exemplářů, všechny se znaky výrobního odpadu.

Na stejné parcele ve Veselé ulici se podařilo odhalit také doklady hrnčířské výroby, která již plně náleží novověkému období. Vápenná jáma, ve které byl deponován početný výrobní odpad, byla zasypána na základě získaných nálezů i terénní situace nejdříve v závěru 17. století a nejpozději v období kolem poloviny 18. století. Místní hrnčíř však již neměl ve svém repertoáru kamnářské výrobky a produkoval jen polévanou stolní a kuchyňskou keramiku. Výrobní zařízení v podobě hrnčířské pece však archeologicky zachyceno nebylo.

Archeologický výzkum ve Veselé ulici přinesl důkazy o existenci dvou časově odlišných hrnčířských dílen. Přestože se všechny aktivity spojitelné s hrnčířským řemeslem koncentrovaly v prostoru jedné parcely, kontinuitu hrnčířské výroby se archeologicky prokázat nepodařilo, byť nelze vyloučit, že její pozůstatky byly odstraněny již v minulosti.

Doklady hrnčířské a kamnářské výroby zastoupené výrobním odpadem byly vyzvednuty z rozdílně datovaných archeologických situací (převážně ze sídlištních vrstev a jam, ale např. i z odpadních jímek), kam se až na ojedinělé výjimky dostávaly převážně jako terciérní odpad. Pro datování získané kachlové kolekce se nabízí několik vzájemně souvisejících vysvětlení. Svou roli zde patrně sehrálo dlouhodobé působení hrnčířských dílen ve Veselé čtvrti, doložené písemnými prameny už před polovinou 14. století s pokračováním ve čtyřicátých, především však v sedmdesátých a osmdesátých letech století patnáctého a kontinuálně pak od třicátých do osmdesátých let 17. století (tab. 1). Umístění dílny v blízkosti hradební zdi poskytovalo při nízkém stupni negativního vlivu na sousední městiště i možnost ukládání provozního odpadu, který se pak při stavebních aktivitách pozdějšího novověku částečně rozptýlil v prostoru staveniště nezávisle na době svého primárního uložení. Dvě nalezená torza forem jedné kachlové série tak pocházejí ze tří stratigrafických jednotek, přičemž jedno z nich je slepeno ze dvou částí vyzvednutých z různých kontextů. V místech méně dotčených stavebními aktivitami nabízí nálezková situace věrnější odraz dobového využití prostoru. Odpad z výroby kachlů nebyl vzhledem ke svému množství i vlastnostem neovlivňujícím hygienické podmínky primárně odkládán do odpadních jímek, určených hlavně k požití odpadu domovního včetně fekálního. Naznačuje to obsah raně novověké odpadní jímy, odkryté v roce 1989 při severním okraji plochy zkoumané v letech 2015–2016, v němž se hrnčířský odpad nenachází (Loskotová 1991). V úvahu je třeba vzít i delší interval životnosti kachlového zboží oproti běžné domácí keramice a setrvačnost jeho výroby, která mohla fungovat v řádu desetiletí (srov. např. Žegklitz–Vitanovský–Zavřel 2009, 452), což však nelze vztáhnout na přítomnost torza jedné z výše zmíněných pozdně gotických forem mezi provozním odpadem hrnčířské dílny 17. až 1. poloviny 18. století ve vápenné jámě.

V královském městě Brně můžeme na základě dochovaných písemných pramenů od středověku do roku 1709 doložit jménem na 130 reprezentantů hrnčířské profese (tab. 1, map. 1). Vlastníků městských i předměstských nemovitostí ve středověku bylo na 43. Zhruba jedna třetina (14) měla příbytek ve městě, i první nám jménem známý hrnčíř Merboto (1348). Na 29 dalších hrnčířů jsme podchytili za hradbami. U jednoho z nich, Thomase, se v roce 1387 uvádí, že bydlel před Židovskou branou v podnájmu. V extravilánu se hrnčíři usazovali především na tzv. Brněnském předměstí,

před branami Brněnskou, Židovskou a Veselou a na ulicích Pekařské (v horní i dolní části), Švábce (část dnešní Údolní) a Hartlůvce (část dnešní Veverí).

Archeologicky doložené pece v intravilánu Brna lze k období vrcholného a pozdního středověku podpořit jen částečně dochovanými písemnými prameny. Dnešní Kapucínské náměstí přináleželo do tzv. I. čtvrti. Hrnčíře, kteří zde vlastnili dům (pod Petrovem/Unter dem Perg), lze časově zařadit do let 1498–1521. První dva, Pavel Klamphel (1498–1504) a Petr (1504–1513), drželi postupně tentýž dům (AMB, rkp. č. 9, f. 14r; 25, f. 6r; 26, f. 6r; 10, f. 23r; 27, f. 6r). Další dva hrnčíři, Hanuš z Jihlavy (1514–1521) a Pavel Sacharus (1521), sice časově navazují, avšak jejich domy nelze přesně lokalizovat. O hrnčířích ve II. čtvrti, kde se Veselá ulice nachází, jsme k polovině 14. století informováni jen povšechně. Nejstarší berní kniha s rejstříkem (AMB, rkp. č. 14) zde uvádí hrnčíře anonymně. Ze záznamu lze pouze odvodit, že šlo o nejméně 7 řemeslníků, z nichž pouze jednoho známe jménem (Merbot). Následující berní knihy a rejstříky z 15. století už zachycují hrnčíře jmenovitě, a to čtyři. V 16. století se ve zdejší lokalitě uvádí jako početně nejsilnější řemeslnická skupina kloboučníků. Nemůžeme však vyloučit, že mezi ostatními jmenovanými poplatníky byli i hrnčíři, protože jsou zde většinou už řemeslníci uváděni křestním jménem i příjmením bez specifikace řemesla. Teprve od konce 30leté války se dle záznamů tzv. rychtářských knih ve Veselé čtvrti opětovně usazují hrnčíři.

V předbělohorském období se ve městě zakoupili pouze tři hrnčíři, a to ve dvou ulicích při hradbách, v Široké (dnešní Jezuitská) a Měšťanské (dnešní Jánská), a dále v Kramářské ulici nedaleko tzv. Staré radnice, v místech dnešní Průchodní. Přes 52 hrnčířů mělo svůj příbytek zapsáno na předměstském území spadajícím pod přímou městskou jurisdikci.

Po vypuknutí druhého protihabsburského povstání (1618) těžce poznamenaly předměstské osídlení Brna bouřlivé válečné události. Mnohá obydlí, včetně církevních staveb, byla před blížícím se nepřátelským vojskem preventivně zbourána. Během 17. století se členové hrnčířského řemesla usazovali nerovnoměrně jen uvnitř města, ani jeden není v rychtářských knihách písemně podchycen mimo hradby. U 25 majitelů nemovitostí lze určit přesnou uliční polohu odkoupeného či zděděného domu. V I. městské čtvrti se usadilo na 10 hrnčířů (na Zelném trhu a v Kramářské ulici). Nejvíce vlastníků (13) tvořilo kompaktní osídlení ve II. čtvrti, v dnešní Zámečnické, Veselé a již zaniklé Panenské, které na sebe vzájemně navazují. O dvou držitelích jsme informováni ve III. čtvrti (v ulicích Kobližné a Růžové, dnešní Vachově) a jeden dům vlastnil hrnčíř ve čtvrti IV., v ulici Měnínské.

8. EVIDENCE OF POTTERY PRODUCTION IN BRNO

8 Conclusions

Archaeological contexts and finds which evidence the pottery-making and stove-making production are always welcome because they provide a great deal of new information on local production. Even though Brno counts among towns which have been archaeologically investigated over a long period of time, only two sites were detected, so far, that can be associated with the activity of potters and stove builders. In the 1960s, Vladimír Nekuda uncovered a workshop in the area of what is now the capuchin monastery in the south-western part of the town. The workshop was operated here in the last quarter of the 15th and at the beginning of the 16th century. The 2015–2016 excavations in the north-western part of the historical town core of Brno between the Veselá and Besední Streets have yielded relics of two pottery kilns and plenty of production waste, which can be associated with a workshop that was probably operated here in the last third of the 15th century.

The results of archaeological exploration of kilns in the Kapucínské Square and in the Veselá Street can be interpreted as a chronologically immediately subsequent or simultaneous production of late medieval stove tiles in two workshops in the built-up area of the town, in town districts I and II. Both workshops were situated close to the town wall. The preserved assortment of products indicates that each of these two workshops was oriented on a different relief decoration of tiles, with the exception of the motif of guilty lion. The assemblage of finds from kilns beneath Petrov contains fragments of at least six tiles bearing this motif, which might have landed together with other production waste in the fill of flue channels after the end of operation of kiln No. 2 in the last quarter of the 15th century (Nekuda 1963, 73, 76, 78; cf. also Chapter 4e.2). The other tile series were not identified in the finds assemblage from the Kapucínské Square. In the Veselá Street, one almost complete torso and fragments of at least 26 specimens were identified, all of them with attributes of production waste.

The same plot in the Veselá Street has also yielded evidence of pottery production which already completely falls within the Modern Age. Judging from the finds and the terrain context detected, the lime pit containing a large amount of production waste was filled at the end of the 17th century at the earliest, and around the mid-18th century at the latest. It is evident that the local potter did no longer produce stove tiles, he just made glazed tableware and kitchen pottery. However, the production device in the form of a pottery kiln was not archaeologically detected.

Archaeological excavation in the Veselá Street provided a proof of the existence of two pottery workshops from different time periods. All activities that can be associated with pottery making were concentrated in the area of a single plot, but the continuity of pottery production was not archaeologically confirmed, although it cannot be excluded that its remnants were already removed in the past.

Individual pieces of evidence for pottery-making and stove-making production in the form of production waste were retrieved from archaeological contexts of different age (mainly from occupation layers and settlement pits, but also e. g. from cesspits), where they landed, apart from a few exceptions, as a tertiary waste. The acquired stove tile collection might be dated on the basis of several interrelated explanations. Certain role was probably played by a long-term activity of pottery workshops in the Veselá quarter, which is already documented by written sources before the mid-14th century, with a continuation in the 1440s, but mainly in the 1470s and 1480s, and continuously then from the 1630s to 1680s (Tab. 1). The location of the workshop in the neighbourhood of the town wall generated only a low degree of negative impact on the adjacent urban area and enabled to dump production waste, which was later, during recent building activities, partly scattered over the building site independently from the time of its primary deposition. Two finds of mould torsos for the same stove tile series thus come from three stratigraphic units and one of them is glued together from two pieces, which were retrieved from different contexts. The find context in places with a lower impact of building activities offers a more faithful picture of the use of space in the past. The stove-tile production waste, due to its amount and properties with no effect on hygienic conditions, was not primarily deposited in cesspits that were mainly intended for household refuse including faeces. This is indicated by an early modern cesspit, uncovered in 1989 at the northern edge of the 2015–2016 excavation area, which did not contain pottery production waste (Loskotová 1991). We must also consider a longer lifetime period of stove tiles in comparison to ordinary household pottery, and their continuous production which may have lasted over decades (cf. e. g. Žegklitz–Vitanovský–Zavřel 2009, 452). However, this does not

apply to the torso of one of the above-mentioned Late Gothic moulds, which was found among the operational waste of a pottery workshop from the 17th through the 1st half of the 18th century, deposited in a lime pit.

In the royal town of Brno, we can document by name up to 130 potters on the basis of preserved written sources from the medieval times until 1709 (Tab. 1, Map 1). Medieval urban and suburban property owners were nearly 43 in number. About one-third of them (14) had their house in the town, among them also Merboto – the first potter known by name (1348). About 29 other potters were identified outside the town walls. One of them, Thomas, is reported to have lived in lodgings before the Židovská (Jewish) Gate.

Outside the town walls, potters preferably settled down in the so-called Brno suburb, in front of the Brněnská, Židovská and Veselá Gates as well as in the Pekařská Street (both in the upper and in the lower part) and the streets named Švábka (one part of present-day Údolní Street) and Hartlůvka (one part of present-day Veverčí Street).

The high medieval and late medieval dating of archaeologically evidenced kilns in the built-up area of Brno city can be supported by only partly preserved written sources. The present-day Kapucínské Square belonged to the so-called district I. Potters who owned a house in this town district (pod Petrovem/Unter dem Perg/beneath Petrov) can be dated to 1498–1521. The first two potters, Paulus Klampfel (1498–1504) and Petrus (1504–1513), held subsequently one after the other the same house (AMB, mss No. 9, f. 14r; 25, f. 6r; 26, f. 6r; 10, f. 23r; 27, f. 6r). Other two potters, Hans of Jihlava (1514–1521) and Paul Sacharus (1521), chronologically follow one another, but their houses cannot be accurately localised.

In town district II, in which the Veselá Street is located, we are only cursorily informed about potters in the mid-14th century. The oldest tax book with a register (AMB, ms No. 14) lists the potters anonymously. From the record we can just infer that there were at least 7 craftsmen, of whom only a single one is known by name (Merboto). The following 15th century tax books and registers already mentioned potters by name, more precisely four of them. In the 16th century, the most numerous group of craftsmen reportedly was that of hatters. However, it is well possible that some potters were also listed among the other named taxpayers, but we do not know it for certain because craftsmen are mostly mentioned only by their first name and surname, without specifying the craft. According to records in the so called reeve's books, potters began to settle down in the Veselá quarter since the end of the Thirty Years' War again.

In the period before the Battle of White Mountain, only three potters were active in the town, namely in two streets near the town walls – in the Široká (today Jezuitská) Street and Měšťanská (today Jánská) Street – and also in the Kramářská Street nearby the so-called Old Town Hall, in what is now the Průchodní Street. More than 52 potters are recorded to have lived in the suburban territory under direct jurisdiction of the town.

After the outbreak of the second anti-Habsburg uprising (1618), the suburban areas of Brno were heavily affected by war events. Many houses and church buildings were demolished as a precautionary measure before the incursion of the hostile army. During the 17th century, potters have settled down irregularly only inside the town. In the reeve's books, not a single potter is recorded outside the town walls. In the case of 25 immovable property owners, we can exactly identify in which street the purchased or inherited house was located. In the town district I, about 10 potters have settled down (in Zelný trh and in the Kramářská Street). Most owners (13) formed a compact settlement in the town district II, in the area of present-day Zámečnická and Veselá Streets and the already defunct Panenská Street that were once interconnected. We are informed about two house holders in town district III (in the Koblížná Street and Růžová, today Vachova Street) and one potter's house was recorded in town district IV, in the Měnínská Street.

